

ԱՐՑԱՆԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԹԻՐԱԽԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ¹

2020 թ. 44-օրյա պատերազմի ընթացքում եւ դրանից հետո Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած տարածքներում հակահայ գործողությունների թիրախում հայտնվեցին հայկական պատմական եկեղեցիներ, հուշարձաններ, գերեզմանոցներ ու խաչքարեր: Վերջին շորս տարում անգամ ռազմական ոչ թեժ գործողությունների պայմաններում թիրախավորված բազմաթիվ արժեքների շարքում հատկապես մեծ է խաչքարերի թիվը: Ադրբեջանի անհանդուրժողական վերաբերմունքն ահագնացող ծավալների է հասել մանավանդ Արցախի ամբողջական հայաթափումից հետո՝ չդադարելով մինչ օրս: Ցեղասպան քաղաքականության գործադրումը հանգեցրել է թե՛ պատմական եւ թե՛ անկախության շրջանի Արցախի եզակի նշանակության խաչքարերի կորստին:

Հոգվածում ուսումնասիրվում է Ադրբեջանի հակահայ գործողությունների լայնածավալ ազդեցությունն Արցախի խաչքարային մշակույթի վրա՝ փաստագրելով 2020 թ. պատերազմից հետո՝ մինչ 2024 թ. ընկած շրջանում, Ադրբեջանի կողմից ոչնչացված խաչքարերը եւ վերլուծելով խնդիրը համաշխարհային ժառանգության աղքատացման եւ մշակութային բազմազանության խաթարման համապատկերում: Հոգվածում տրվում է նաեւ խաչքարային մշակույթի բնութագիրը՝ ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ նյութական ժառանգության ներկայացուցչական ցանկի չափանիշների, եւ բերվում են նաեւ դրանց պաշտպանության միջազգային կառուցվածքներն ու գործիքները: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համապատասխան փաստաթղթերի, միջազգային կանոնակարգերի եւ փորձագիտական որոշումների վերլուծության միջոցով կատարված հետազոտությունը բացահայտում է, որ թիրախավորելով, ոչնչացնելով ու մարդկության պատմությունից ջնջելով Արցախի խաչքարերը՝ Ադրբեջանը հարվածում է ոչ միայն հայկական մշա-

¹ Ստացվել է՝ 7.08.2024, գրախոսվել է՝ 7.09.2024: Էլ. հասցե՝ armine.tigranyan@ysu.am:

կուլթային ժառանգությանը, այլեւ համամարդկային արժեքներին, քանզի խաչքարային մշակույթը 2010 թվականից ընդգրկված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակուլթային ժառանգության» ցանկում՝ որպես վերազգային եւ համամշխարհային կարեւորության բացառիկ համընդգրկուն արժեք: Քննությունը հաստատում է, որ Արցախի խաչքարերի ոչնչացումը, նյութական կորստից զատ, ստեղծել է համակարգային խնդիրներ, որոնք կապված են նաեւ բռնի տեղահանված արցախահայերի մշակույթի իրավունքի ոտնահարման, ինքնության, հիշողության խաթարման եւ խաչքարերի տարածքներում նշվող տոների, փառատոների, ծեսերի կորստի եւ դրանց արդյունքում արցախահայ համայնքի ցնցումների հետ:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏԸ՝
ՈՐՊԵՍ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ի ՃԱՆԱԶԱԾ ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ**

Ինչպես գրում է խաչքարագիտության ոլորտի հայտնի մասնագետը, «Խաչքարը, որպես կանոն, բացօթյա միջավայրում ուղղաձիգ կանգնած, աշխարհի չորս կողմերի հանդեպ հստակ կողմնորոշում ունեցող քարասալ է, որի արեւմտահայաց տափակ երեսն զբաղեցնում է կենտրոնում տեղադրված խաչից եւ նրան ուղեկցող բուսա-երկրաչափական զարդերից, երբեմն էլ թռչունների, կենդանիների եւ մարդկային կերպարներից բաղկացած քանդակային հորինվածքը»²:

Խաչքարերը հայ ինքնության ամենաբնութագրական եւ յուրօրինակ խորհրդանիշներից են՝ դրա ինքնատիպ զարգացման ցուցիչները³, որոնք Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության օրակարգի առաջնային թիրախներից են: Իր զարմանահրաշ քանդակներով, խաչի փրկագործական խորհրդաբանությամբ եւ քարի հավերժություն ներշնչող մշտականության մեջ խաչքարը եղել եւ մնում են հայ ժողովրդի ամենաակնածելի, իսկ բազմաքանակությամբ, բացօթյա տեղադրությամբ՝ նաեւ ամենամատչելի սրբություններից մեկը⁴: Հարկ է նշել, որ ավելի քան հազարամյա պատմական ճանապարհ անցնելով՝ խաչքարերը նաեւ արդի մշակուլթային

² Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերազրույթունը, իմաստաբանությունը, Երեւան, 2008, էջ 9*, https://tert.nla.am/archive/HAY%20GIRQ/Ardy/2001–2011/petrosyan_khachkar_2008.pdf:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում: Տե՛ս նաեւ՝ Khachkar.am. 2016. Cross stones. <https://www.khachkar.am/arm/>:

դրսեւորումներ են⁵: Վերջին երեսուն տարում հարյուրավոր նոր խաչքար է կանգնեցվել Արցախում:

Ու թեեւ խաչքարերն ինքնին նյութական մշակութային արժեքներ են, միեւնոյն ժամանակ նաեւ ոչ նյութական ժառանգության՝ ավանդույթների, հմտությունների, համայնքային, քրիստոնեական ծիսապաշտամունքային յուրահատուկ համակարգի արդյունք են: Դրանց դերն ու նշանակությունը գնահատվում է ոչ միայն խաչքարագործության՝ որպէս ինքնատիպ արվեստի⁶, կամ դրանց նյութականացված դրսեւորմամբ՝ խաչքարերով, այլեւ խաչքարերի կրած գաղափարական, փիլիսոփայական խոր նշանակությամբ, հմտություններով, հավատալիքներով ու ավանդական գիտելիքով: Այս ամենին զուգահեռ՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պաշտոնական կայքը հաստատում է, որ հայկական ավելի քան 50 000 խաչքարից յուրաքանչյուրն ինքնատիպ է: Ուստի դրանց մշակութային կարեւորությունը ոչ միայն առանձին խաչքարերի նշանակությունն է, այլեւ խաչքարերին ծնունդ տվող արհեստը՝ խաչքարագործությունը, ինչպէս նաեւ խաչքարի կրած խորհուրդը, քրիստոնեությունը, վերջինիս փրկագործական գաղափարը եւ ոչ նյութական այլ արժեքներ: Սա է պատճառը, որ ՄԱԿ-ից մշակութային ժառանգության պահպանության առաջնային մանդատ ունեցող վերազգային կառույցը՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն, իր ոչ նյութական ժառանգության միջկառավարական կոմիտեի նիստին հայկական խաչքարային մշակույթը գնահատել է որպէս ոչ նյութական՝ ապրող, ինքնատիպ եւ դեռ արարվող ժառանգություն:

2010 թ. նոյեմբերի 15-ից 19-ը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության միջկառավարական կոմիտեի հինգերորդ նիստին, որն անցկացվել է Նայրոբիում, քննարկվել է «խաչքարի խորհուրդը, արվեստն ու խաչքարագործությունը» հայտը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում»⁷ ներառելու հարցը: Կոմիտեի անդամ 25 երկրի քվեարկությամբ եւ նախագահ Ի. Բոկո-

⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

⁶ Խաչքարը որպէս հայ ինքնության դրսեւորում, քրիստոնեության, փիլիսոփայության, ազգագրության, բանահյուսության, պատմագրության, վիմագրության, ճարտարապետության եւ քանդակագործության յուրահատուկ միաձուլում է: Ավելին, այն կրում է տարբեր արհեստների բնորոշ տարրեր՝ փորագրություն, ցանցային զարդեր, հանգուցներին եւ միահյուսման նախշեր, որոնք օգտագործվում են ասեղնագործության, գորգագործության եւ կիրառական այլ արվեստներում:

⁷ Նույն տեղում:

վայի հաստատմամբ հայտն ընդգրկվել է ցանկում՝ ընդգծելով վերջինիս մշակութային համընդհանուր արժեքի կարգավիճակը: Ի լրումն նշենք, որ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցանկում ներառումը հաստատում է, որ խաչքարային մշակույթը համաշխարհային բացառիկ արժեք է, ունի ազգային սահմաններից դուրս եկող կարեւորություն եւ ենթադրում է, որ խաչքարագործությունն ու հետեւաբար վերջինիս նյութականացված դրսևորումները՝ խաչքարերը, ունեն ընդհանուր նշանակություն մարդկության ներկայի եւ ապագայի համար: Ներկայացուցչական ցանկն ունենալով ընգրկված տարրի ավելի մեծ տեսանելիության ապահովման, տարրի նշանակության գիտակցման եւ դրա մասին տեղեկացվածության բարձրացման նպատակ՝ վերջին տարիներին ընդլայնել է խաչքարերի մասին միջազգային տեղեկացվածությունը եւ նպաստել հանրահռչակմանը: Բայց, ինչպես մենք կտեսնենք ստորեւ, Ադրբեջանը ոչնչացնում է Արցախի խաչքարերը՝ մարդկության պատմությունից ջնջելով համամարդկային արժեքը, հարվածելով նաեւ բազմամշակութայնության եւ հանդուրժողականության գաղափարներին:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցանկի պաշտոնական կայքը, իր բնութագրումների մեջ հիմնվելով նաեւ Հ. Պետրոսյանի վերոհիշյալ աշխատություն վրա, նշում է, որ խաչքարերը՝ մինչեւ 1,5 մետր բարձրությամբ քարից քանդակված բացօթյա կոթողներ եւ ծիսական նշանակության քարեր են, որոնք ապահովում են աշխարհիկ եւ աստվածայինի հաղորդակցությունը եւ սրբացնում, օծում մշակութային բնատեսարանը (լանդշաֆտ)⁹: Խաչն իր մեջ ներառում է եւ հաղթանակի, եւ փրկագործական գաղափարաբանությունը եւ տիեզերքի կենտրոնում ներկայացված է որպես դրախտի լեռան վրա գտնվող կյանքի ծառ՝ ցույց տալով ապագան եւ հավերժությունը¹¹:

⁸ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին պայմանագրություն, Փարիզ, 2003, հոդված 16:

⁹ Խաչքարի հորինվածքն ունի եռամաս կառուցվածք, միջին հատվածում խաչածառն է, ներքեի հատվածը խորհրդանշում է երկիրը, վերեւինը՝ երկինքը: Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Fifth session, Nairobi, Kenya, November 2010, Nomination File № 00434, for inscription on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage in 2010. <https://ich.unesco.org/doc/src/07493-EN.pdf>:

¹⁰ ՏԷՍ UNESCO, Armenian cross-stones art. Symbolism and craftsmanship of Khachkars, <https://ich.unesco.org/en/RL/armenian-cross-stones-art-symbolism-and-craftsmanship-of-khachkars-00434>:

¹¹ ՏԷՍ Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Fifth session, Nairobi, Kenya, November 2010, Nomination File № 00434, for inscription on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage in 2010:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն նաեւ հավելում է, որ օժվելուց հետո¹² խաչքարը ձեռք է բերում սրբազան զորութիւն եւ համայնքի համար կարող է լինել պաշտպանութեան, հաղթանակի, կյանքի եւ հիշատակի խորհրդանիշ¹³: Խաչքարերի շատ մանրամասներ խորհրդանշում են Քրիստոսի հարութիւնը եւ միջնորդութիւն են ներկա կենսընթացի մարդկանց եւ հանգուցյալների հոգու փրկութեան համար¹⁴: Այս պատկերացումներն ընդգծում են խաչքարերի նշանակութիւնը ոչ միայն որպէս ճարտարապետական գլուխգործոցներ, դրանք անփոխարինելի դերակատարում եւ սրբազան նշանակութիւն ունեն նաեւ մարդկանց եւ համայնքի կյանքում:

Խաչքարերի՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցչական ցանկում ներառումը հաստատում է, որ խաչքարային արվեստն ու հենց խաչքարերը համայնքի համար կարեւոր «գործունեության, ներկայացումների, արտահայտութիւնների, գիտելիքների, հմտութիւնների, ինչպէս նաեւ դրանց հետ կապված գործիքների, առարկաների, գտածոների եւ մշակութային տարածքների» շարքում են¹⁵: Ընդ որում՝ այստեղ ուշադրով է հատկապէս այն, որ համայնք ասելով՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն նկատի ունի բոլոր այն խմբերը, որոնք գնահատում են այդ արժեքը՝ չսահմանափակելով վերջինիս շրջանակը: Բացի այդ՝ ցանկում ներառումը նշանակում է, «որ համայնքները, խմբերը եւ, որոշ դեպքերում, անհատները ճանաչում են խաչքարային արվեստը որպէս իրենց մշակութային ժառանգության մաս¹⁶»: Այստեղ շատ կարեւոր է ավելացնել, որ եթէ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1972 թ. «Համաշխարհային նյութական մշակութային ժառանգության ցանկում» որեւէ տարրի ընդգրկումը պահանջում է ազգային պետութեան կողմից ներկայացում եւ որոշումների կայացում, ապա ոչ նյութական ժառանգության՝ դիցուք

¹² Գոյութիւն է ունեցել խաչքարը կանգնեցնելու եկեղեցական հատուկ ծես: Հատկապէս ուշադրով է գինով օծումը. խաչքարի դեպքում, որի հորինվածքի գրեթէ պարտադիր տարրերից էին խաղողի ողկուղները կամ նուրբ, գինով օծումն ընկալվում էր որպէս աստվածային արշունով օծում: Խաչքարային բազմաթիւ արձանագրութիւններ խաչքարը ներկայացնում են հենց որպէս աստվածային արշամբ օժված: ՀՀ ԿԳՄՄՆ, ՀՀ Ոչ նյութական մշակութային ժառանգութիւն, խաչքարագործութիւն, <https://int-heritage.am/xhachkar-making/>:

¹³ Տե՛ս UNESCO, Armenian cross-stones art. Symbolism and craftsmanship of Khachkars, <https://ich.unesco.org/en/RL/armenian-cross-stones-art-symbolism-and-craftsmanship-of-khachkars-00434>:

¹⁴ Տե՛ս Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Fifth session, Nairobi, Kenya, November 2010:

¹⁵ Տե՛ս Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Fifth session, Nairobi, Kenya, November 2010. Safeguarding Measures (Cf. Criterion R.3), 3.a:

¹⁶ Նույն տեղում՝ Safeguarding Measures (Cf. Criterion R.3), 3.b:

խաչքարագործության դեպքում, տարրի ներկայացման, բնութագրման հիմքում համայնքն է¹⁷ (եւ ոչ թե պետությունը): Ու թեեւ հայտը ներկայացնում է պետությունը, բայց հայտի գաղափարական, ներկայացման հիմքում համայնքն է, ուստի հենց համայնք է սահմանում այն¹⁸:

Կարելի է արձանագրել, որ համայնքը կարող է լինել թե՛ ազգային պետության՝ ՀՀ սահմանների ներսում եւ թե՛ ազգային պետության սահմաններից դուրս՝ ներառելով թե՛ Սփյուռքը եւ թե՛ Արցախը: Փաստորեն համայնքները՝ ներառյալ ՀՀ-ի, Արցախի, Սփյուռքի արհեստագործական խմբերը, դպրոցները, կրթական կենտրոնները, անհատները (խաչքարագործ վարպետները) եւ խաչքարի գաղափարը սերունդներին փոխանցող մարդիկ, ըստ համաձայնագրի եւ ներկայացուցչական ցանկի չափանիշների, դառնում են ոչ նյութական մշակութային ժառանգության սեփականատերեր, քանզի հենց նրանք են սահմանում այն, փոխանցում սերունդներին եւ ապահովում գործունեության պահպանումը¹⁹: Այս տեսանկյունից խնդրի դիտարկումը թույլ է տալիս մեզ պնդել, որ Արցախի խաչքարերը, թեեւ գտնվում են ՀՀ-ի՝ ՄԱԿ-ի ճանաչած սահմաններից դուրս, բայց լիարժեքորեն համարվում են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցչական ցանկի արժեքներ, քանի որ ճանաչվել են որպես համամարդկային ժառանգություն՝ ըստ համայնքի համար ունեցած նշանակության եւ ոչ ըստ պետական սահմանների ներսում գտնվելու փաստի, եւ ունեն միջազգային պաշտպանության համարժեք իրավունք, ինչը որ կունենար ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցանկում ընդգրկված ցանկացած այլ տարր՝ աշխարհի ցանկացած կետում:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ ոչ նյութական ժառանգության ներկայացուցչական ցանկի յուրաքանչյուր արժեք՝ դիցուք խաչքարագործությունը կամ դրա նյութականացված դրսևորումները՝ խաչքարերը, պետք է

¹⁷ Ըստ Ֆարոյի համաձայնագրի՝ «Ժառանգությունը կրող համայնքը բաղկացած է նրանցից, ովքեր արժեւորում են մշակութային ժառանգության՝ իրենց նախընտրած առանձնահատուկ կողմերը՝ հանրային գործունեության շրջանակներում պահպանելու եւ ապագա սերունդներին փոխանցելու նպատակով» (Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, art. 2b):

¹⁸ Տե՛ս A. VRDOLJAK, Cultural Heritage in Human Rights and Humanitarian Law, “International human rights and humanitarian law”, Oxford University Press, 2011, էջ 281:

¹⁹ Տե՛ս K. HALLUCINOGEN, The Protection of Intangible Cultural Heritage in Armed Conflict: Dissolving the Boundaries Between the Existing Legal Regimes? “Santander Art and Culture Law Review”, 2017, № 2, էջ 109–134:

«փոխանցվեն սերնդից սերունդ եւ մշտապես վերստեղծվեն համայնքների եւ խմբերի կողմից՝ իրենց միջավայրի, բնության, պատմության հետ փոխազդեցությամբ»²⁰: Քանզի հաստատված է, որ ցանկում ընդգրկված արժեքները՝ խաչքարերը, համայնքներին եւ խմբերին ապահովում են «ինքնության եւ շարունակականության զգացումով»²¹: Այս առումով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նախագահը 2010 թ. Քենիայում տեղի ունեցած միջկառավարական կոմիտեի նիստին հաստատել է, որ ցանկում ընդգրկված արժեքներին՝ ներառյալ խաչքարերի համար ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ստանձնում է պաշտպանության երկարաժամկետ առաքելություն եւ հաստատում հանձնառություն՝ երաշխավորելու տարրի հանդեպ համերաշխություն, հարգանք եւ փոխըմբռնում²²: Տարրի պաշտպանության եւ հարգանքի այս սկզբունքը հաստատվում է նաեւ ներկայացուցչական ցանկի երկրորդ չափանիշով՝ ամրագրելով, որ խաչքարերը նպաստում են նաեւ տարբեր ազգերի միջեւ երկխոսությանը՝ այդպիսով արտացոլելով մշակութային բազմազանության հանդեպ հարգանքը ողջ աշխարհում²³: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ղեկավար Օդրի Ագուլեն ցանկում ներառված արժեքների վերաբերյալ նշել է. «Կարեւոր է, որ ցանկում ներառված արժեքները, հմտություններն ու հասարակական գործունեությունը շարունակեն գոյություն ունենալ ապագայում»²⁴: Այս իմաստով Ադրբեջանի կողմից Արցախի ցանկացած խաչքարի ոչնչացումն ուղղակիորեն խաթարում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցանկում ներառած տարրերի միջազգային պաշտպանության հանձնառությունը եւ հակասում վերջինիս նպատակներին, առաքելությանն ու սկզբունքներին: Խաչքարերի ոչնչացումը խաթարում է նաեւ ապագա սերունդներին դրանք նյութական եւ ոչ նյութական՝ գիտելիքի կերպով փոխանցման հնարավորությունը, ինքնության ամբողջականությունն ու շարունակականությունը:

²⁰ *Տե՛ս* Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Fifth session, Nairobi, Kenya, November 2010. Safeguarding Measures (Cf. Criterion R.3), 3.c, <https://ich.unesco.org/doc/src/07493-EN.pdf>:

²¹ *Նույն տեղում՝* Safeguarding Measures (Cf. Criterion R.3), 3.d:

²² *Տե՛ս* Address by Ms. Irina Bokova, Director-General of UNESCO, on the occasion of the fifth session of the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Nairobi, 15 November 2010. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000189974>:

²³ *Տե՛ս* UNESCO, Inscription on the Representative List, Criteria. <https://ich.unesco.org/en/procedure-of-inscription-00809>:

²⁴ *Տե՛ս* World Economic forum, What is UNESCO's list of intangible cultural heritage? And what's on it?:

**ԽԱԶՔԱՐԵՐԻ ՈԶՆՉԱՑՈՒՄՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ 2020–2024 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

2020 թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի նպատակը ոչ միայն տարածքային նվաճումներն էին, այլև արցախահայ համայնքի հասարակական կառուցվածքի խարխուլումը, նրա ինքնության խաթարումը եւ արցախահայերի՝ իրենց պատմական բնօրրանում ապրելու հիմնարար իրավունքի ժխտումը: Այս պատերազմն ուղղակիորեն միտված էր Արցախի անցյալի եւ ներկայի իրեղեն ապացույցները ջնջելուն: Նման ավերածություններից հատկանշական էր Հադրութի շրջանի Առաքել գյուղի խաչքարի (նկ. 1ա) ոչնչացումը²⁵: Տարածված տեսանյութից պարզ է դառնում, որ զինված ադրբեջանցիները, կանխամտածված կերպով, հատուկ մեքենայի միջոցով գետնին են տապալում խաչքարը՝ ցուցաբերելով բացառիկ անհանդուրժողականություն եւ խտրական վերաբերմունք (նկ. 1բ): Այս առնչությամբ հարկ է մեջբերել միջազգային քրեական դատարանի դատախազ Ֆաթուռ Բենսուդ-դայի խոսքերը. «Հարձակումը դավանանքի եւ հոգեւոր հուշարձանների վրա ոչնչացնում է ժողովրդի արմատները եւ անդառնալիորեն ազդում նրա սոցիալական պրակտիկայի ու կառուցվածքի վրա»²⁶:

Մեկ այլ ակնառու օրինակ է Հադրութ քաղաքի ազատամարտիկների հուշահամալիրի խաչքարի²⁷ ոչնչացումը (նկ. 2բ), որին նախորդել էին նույն խաչքարի եւ Արցախյան պատերազմում Հադրութի շրջանում զոհված ազատամարտիկներին նվիրված հուշարձանի պղծումը եւ ադրբեջաներեն գրություններով անարգումը (նկ. 2ա):

Արցախի պատմական գերեզմանոցների տարածքներում տեղադրված խաչքարերը նույնպես վայրենաբարո բնազդի թիրախ են դարձել: Այդպիսի օրինակներից է Լաչինի պատմական գերեզմանոցի ԺԴ. դարի եզակի խաչքարի (նկ. 4), ինչպես նաեւ ԺԵ.–ԺԶ. դարերով թվագրվող մի շարք խաչքարերի²⁸ ոչնչացումը: Այս գործողությունները կատարվում են

²⁵ ՏԷՍ RA MFA Spokesperson Anna Naghdalyan. Press release on Twitter. Posted on January 12, 2021, https://twitter.com/naghdalyan/status/1348922661318103040?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1348922661318103040%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=%3A%2F%2Fyerkimedia.am%2Fhy%2Farticle%2F2021%2F01%2F12%2F31680:

²⁶ ՏԷՍ International Criminal Court, Statement of the Prosecutor of the International Criminal Court, Fatou Bensouda, at the Opening of Trial in the Case Against Mr Ahmad Al-Faqi Al Mahdi, 22 August 2016, <https://www.icc-cpi.int/legalAidConsultations?name=otp-stat-al-mahdi-160822>:

²⁷ ՏԷՍ Monument Watch. 2021. “Destruction of the Memorial to the Soldiers in Hadrut.” <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-memorial-to-the-soldiers-in-hadrut/>:

²⁸ ՏԷՍ Monument Watch. 2023. Destruction of the Cemetery and Khachkars in Lachin. <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-the-cemetery-and-khachkars-in-lachin/>:

Նկ. 1ա. Արցախի Հանրության շրջանի Առափել գյուղի Վերածննդի խաչքարը մինչ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմը: Լուսանկարը՝ Սասուն Դանիելյանի

Նկ. 1բ. Արցախի Հանրության շրջանի Առափել գյուղի խաչքարը ոչնչացվում է ադրբեջանցիների կողմից

Նկ. 2ա. Արցախի Հանրության ֆաղափ ազատամարտիկների հուշահամալիրը եւ խաչքար

Նկ. 2բ. Արցախի Հանրության ֆաղափ ազատամարտիկների հուշահամալիրի խաչքարը քիրախավորվել է ադրբեջանցի զինվորականի կողմից

Նկ. 3ա. Արցախի Կավաֆավանֆ եկեղեցիում կից խաչքարը՝ մինչ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմը: Լուսանկարը՝ www.monumentwatch.org կայքից

Նկ. 3բ. Արցախի Կավաֆավանֆ եկեղեցու կից խաչքարը, 2015 թ., լուս. Գ. Բուդաղյանի: Ներբեռնված է՝ www.monumentwatch.org կայքից

Նկ. 3գ. Արցախի Կավաֆավանֆ եկեղեցու կից խաչքարը անհետացել է: Լուսանկարը՝ 2023 թ. հունիսի 14-ին ադրբեջանական կայքում տեղադրված տեսանյութից է առանձնացված:

Photo credit: Zohrab Yrkoya

Նկ. 4. Լաչինի պատմական գերեզմանոցի 14-րդ դարի եզակի խաչքարը կանգուն է և աննետացած

Նկ. 5ա. Արցախի Քաշաթաղի Աղանուս գյուղի աղբյուր-հուշարձանին կից՝ երկու խաչքարերը մինչ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմը:
Լուսնանկարը՝ www.monumentwatch.org կայքից

Նկ. 5բ. Արցախի Քաշաթաղի Աղանուս գյուղի աղբյուր-հուշարձանին կից՝ երկու խաչքարերը ոչնչացված:
Լուսնանկարը՝ www.monumentwatch.org կայքից

Նկ. 6ա. Արցախի
Մարտակերտ ֆաղափի
Սիմոնի աղբյուր խաչքարը՝
մինչ 44-օրյա պետարգմբ,
որը կանգնեցված էր
Դանիել Վարուժանի
փողոցում 2021 թվականին

Նկ. 6բ. Արցախի
Մարտակերտ ֆաղափի
Սիմոնի աղբյուր խաչքարը
ոչնչացված: Ավերված
խաչքարը երևում է
տեսանկյունի 3:41 րոպեից
[https://www.youtube.com/
watch?v=j_adHIqyHUA](https://www.youtube.com/watch?v=j_adHIqyHUA)

Նկ. 7ա. Արցախի
Հադրուքի շրջանի
Ուխտաձորի
խաչքարը՝ մինչ
44-օրյա պատերազմը:
Լուսանկարը՝
www.monumentwatch.org
կայքից:

Նկ. 7բ. Արցախի
Հադրուքի շրջանի
Ուխտաձորի
խաչքարը՝ մինչ
44-օրյա պատերազմը:
Լուսանկարը՝ ararathau
տեղեգրամյան ակիֆից

ճանապարհաշինարարական աշխատանքների քողի տակ: Այսպես անհետ ոչնչանում են նոր կառուցվող ճանապարհների մոտ գտնվող պատմական տարածքները: Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող Մատաղիսում 2022 թ. ավերվել են «Արցախյան պատերազմի վետերանների միության» մատուռն ու շրջակայքի խաչքարերը²⁹, իսկ Շուշիի հայ-հունական հին գերեզմանոցի տարածքում ոչնչացվել ԺԲ.–ԺԳ. դարերի եզակի խաչքարերը: Ադրբեջանական ցեղասպան քաղաքականությամբ ոչնչացվել են նաև Արցախի Հադրութի շրջանի Ուխտաձորի (նկ. 7ա, 7բ) եւ Ուրտան քաղաքի³⁰ Արցախյան ազատամարտին նվիրված խաչքարերը:

Խաչքարերի ոչնչացման գործողությունները Հադրութում ընդգծվել են նաև Կավաքավանք եկեղեցու տարածքում, որը գտնվում է Տողից Վարանդա (Ֆիզուլի) տանող ճանապարհից ձախ՝ հարթավայրից առանձնացող մի բլրի վրա (նկ. 3ա, 3բ): Հարկ է նշել, որ 2020 թ. հոկտեմբերի 12–14-ը Կավաքավանքի շրջակայքում մարտեր են ընթացել, տարածքը ենթարկվել է հրետակոծության: Բացի այդ՝ ադրբեջանցի զինվորականները եկեղեցին օգտագործել են որպես ռազմական հենակետ, ինչի հետեւանքով կառույցի զարդաքանդակներն ու հայերեն արձանագրությունները զգալիորեն տուժել եւ ոչնչացվել են: Վանքի վնասման հետ մեկտեղ վնասվել է նաև պատմական բնատեսարանը եւ ոչնչացվել է դեռեւս 1995 թ. տեղադրված խաչքարը³¹ (նկ. 3գ):

Պետք է նշել, որ 2023 թ.՝ Արցախի ամբողջական հայաթափումից հետո, խաչքարերի ոչնչացումը ոչ միայն չի դադարել, այլևս նոր թափ է ստացել: Արդեն 2024 թ. Մարտակերտում ոչնչացվել է Սիմոնի աղբյուրի 2021 թ. հոկտեմբերին կանգնեցված հուշարձան-խաչքարը (նկ. 6ա, 6բ): Ավերվել են նաև Քաշաթաղի Աղանուս գյուղի աղբյուր-հուշարձանին կից կանգնեցված երկու խաչքարերը³² (նկ. 5ա, 5բ):

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

²⁹ Saku Monument Watch. 2022. Destruction of Khachkars Caused by Azerbaijan in the Occupied Territories of Artsakh. <https://monumentwatch.org/en/alerts/destruction-of-khachkars-caused-by-azerbaijan-in-the-occupied-territories-of-artsakh/>:

³⁰ Saku Medium. Church and Memorial Desecration in Post-ceasefire Nagorno Karabakh. <https://medium.com/dfrlab/church-and-memorial-desecration-in-post-ceasefire-nagorno-karabakh-87ece968af3f>:

³¹ Saku Monument Watch. 2023. The Kavakavank Church is Losing its Original Appearance. <https://monumentwatch.org/en/alerts/alert-the-kavakavank-church-is-losing-its-original-appearance/>:

³² Saku Monument Watch. 2023. Azerbaijan's Destruction of the Spring-Monument in Aghanus Village, Kashatagh Region. <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijans-destruction-of-the-spring-monument-in-aghanus-village-kashatagh-region/>: